

LEKARZE WOJSKOWI W GRONIE ZAŁOŻYCIELI TOWARZYSTWA LEKARSKIEGO WARSZAWSKIEGO

Dr n. med. Maria J. Turos

Zakład Etyki Lekarskiej i Medycyny Paliatywnej WUM

Powołanie do istnienia odrębnego towarzystwa naukowego grupującego lekarzy stało się bez wątpienia bardzo istotnym wydarzeniem dla medyków warszawskich. Od samego początku lekarze wojskowi, związani jeszcze z armią I Rzeczypospolitej, następnie Księstwa Warszawskiego, a później Królestwa Polskiego, znaleźli się w ścisłym gronie tego gremium, stanowiąc znaczący trzon jego założycieli. Dwunastu spośród nich już dnia 25 listopada 1820 roku uwierzytelniło akt erekcyjny tej potrzebnej środowisku instytucji.

Pod owym dokumentem, o którym wyglądzie tak pisał Józef Peszke: *druk ten, należący dziś do tzw. białych kruków składający się z arkusza papieru szarżółtawego złożonego w czwórkę*¹, kolejno podpisy swoje złożyli: Franciszek Ksawery Baldauf, Andrzej Franciszek Dybek, Ignacy Fijałkowski, Karol Stanisław Grygowicz (Grygorowicz), Jakub Fryderyk Hoffman, Jan Karol Kühnel, Stanisław Przysański, Karol Stackebrandt, Jan Stummer, Fryderyk Gottlieb Schwenciki, Wilhelm Wallburg (Wahlburg), Jan Fryderyk August Wernery.

1. **Franciszek Ksawery Baldauf** – jego akces figuruje jako pierwszy, z dodanym w języku niemieckim *sehr gern*², czyli *bardzo chętnie*.

Medyk ten z wojskiem polskim związany był jeszcze w Legionach generała Henryka Dąbrowskiego, później z Legią Nadwiślańską, z którą to formacją przebył cały szlak bojowy w Hiszpanii, Rosji i we Francji. Kolejom jego życia oraz długiej, po-

nadpięćdziesięcioletniej pracy zawodowej poświęcony został bardziej szczegółowy tekst zamieszczony w 2020 roku na łamach „Skalpela”, czasopisma Wojskowej Izby Lekarskiej³. W momencie założenia Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego pełnił obowiązki naczelnego sztabslekarza Wojska Polskiego zastępując na tym stano-

wisku Jana Stummera. Pochowany został na starych Powązkach w Warszawie, gdzie ocalała częściowo zasypana ziemią tablica.

2. **Andrzej Franciszek Dybek** – przystępując, prócz podpisu zostawił krótki komentarz: *czytał i w nadziei, że idzie o rzecz dobrą, o naukę, której się*

Tablica nagrobna Franciszka Ksawerego Baldaufa na warszawskich Powązkach

HISTORIA

Andrzej Franciszek Dybek

poświęca lekarz i której prawdziwym źródłem jest doświadczenie przystępuję⁴.

Urodził się w Poznaniu, zaś studiował w Berlinie. W grudniu 1806 roku zgłosił się do powstających oddziałów Wojska Polskiego. Został przydzielony do formacji kawalerii, z którą przeżył kampanię 1809 roku. Jesienią 1810 roku rozpoczął starania o odpowiedni stopień akademicki. W styczniu 1811 roku zapisał się na uniwersytet we Frankfurcie nad Odrą i tam po złożeniu przepisanych egzaminów oraz przedstawieniu pracy „*De vulnerandi potestate aeri compresso utique abneganda*”⁵ uzyskał tytuł doktora medycyny i chirurgii, zaś miesiąc później otrzymał drugi tytuł doktora, tym razem w dziedzinie nauk filozoficznych na uniwersytecie w Wittenberdze. Podczas kampanii rosyjskiej 1812 roku kierował ambulansem przydzielonym do jednej z polskich formacji⁶. W tragicznej fazie odwrotu, po przekroczeniu Berezyny, przejął obowiązki naczelnego lekarza Wojska Polskiego. Po dotarciu do Warszawy zorganizował lazaret w dawnych koszarach gwardii pieszej koronnej. Uczestniczył w walkach na terenie Saksonii, gdzie 11 maja 1813 roku odznaczono go Legią Honorową. Brał udział w bitwie pod Lipskiem⁷. W lipcu 1814 roku powrócił do Polski i został mianowany lekarzem dywizyjnym w korpusie jazdy. Jednocześnie

Nagrobek Andrzeja Franciszka Dybka na warszawskich Powązkach

Kamień nagrobny Jakuba Fryderyka Hoffmana na cmentarzu ewangelicko-
-augsburskim w Warszawie

HISTORIA

wchodził w skład komisji weryfikującej kadry medyczne armii Królestwa Polskiego. Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego powierzyła mu również funkcję organizatora Kliniki Chirurgicznej przy nowo powołanym w 1816 roku uniwersytecie. Prowadził zajęcia dydaktyczne, zaś w latach 1818–1825 sprawował funkcję dziekana Wydziału Lekarskiego, zjednując sobie wielką życzliwość studentów. Zmarł nagle 6 lutego 1826 roku w wieku zaledwie czterdziestu trzech lat⁸.

W tym miejscu wypada wspomnieć, że Andrzej Franciszek Dybek został pierwszym wiceprezesem Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego. Jego grobowiec na starych Powązkach był poddany pracom konserwatorskim, ale niestety ulega destrukcji.

3. Ignacy Fijałkowski – przystępuje równie uwierzytelnione następnym podpisem.

Nie mamy o nim wielu danych. Urodził się w 1783 roku w Andrychowie, z Wojskiem Polskim związany od 1809 roku. Dla lekarzy wojskowych przygotował podręcznik „Początki chirurgii” wydany w 1811 roku. Po roku 1813⁹, przy czym nie jest wykluczone, że dopiero w 1819, przeszedł do pracy w szpitalach cywilnych, zaś od 1823 roku prowadził wykłady z położnictwa na Uniwersytecie Warszawskim. Współpracował z Warszawskim Królewskim Towarzystwem Przyjaciół Nauk¹⁰. Zmarł poza Warszawą w Zawidzu k. Sierpca.

4. Karol Stanisław Grygowicz (Grygorowicz) – przystępuje, i następnie złożył swój podpis.

Wiemy o nim również niewiele. Urodził się w 1772 roku w Kaliszu¹¹ bądź też w 1784 roku w Krakowie i posiadał wysokie wykształcenie akademickie, był doktorem medycyny, magistrem chirurgii i *akuszerji*¹² Akademii Krakowskiej. Z wojskiem związany od 1807 roku¹³. Został odznaczony Legią Honorową i krzyżem *Virtuti Militari*¹⁴. W Królestwie Polskim od 1817 roku pracował w biurze rachunkowości Wydziału Lekarskiego, zaś na przełomie lutego i marca 1831 roku, po opuszczeniu Warszawy przez Jana Stummera, zajął jego stanowisko szefa Wydziału Lekarskiego i pełnił wszystkie obowiązki administracyjne. Wyjechał później do Buska,

Sarkofag Jana Karola Kühnela na cmentarzu ewangelickim przy ul. Młynarskiej w Warszawie

gdzie był lekarzem w Szpitalu św. Mikołaja. Zmarł w tej miejscowości w 1855 roku.

5. Jakub Fryderyk Hoffman – przystępuje.

Urodził się w 1758 roku. Uczył się w Elblągu, potem w Królewcu i Rydze. Pracował w aptekach w Petersburgu i Archangielsku. Około 1780 roku wyjechał z Rosji początkowo do Królewca, a następnie do Wiednia oraz Berlina. W 1784 roku uzyskał stopień doktora medycyny na uniwersytecie we Frankfurcie nad Odrą, następnie przybył do Warszawy, gdzie przez sześć lat był lekarzem przybocznym biskupa Giedroycia. W 1794 roku został powołany na stanowisko lekarza wojskowego w 16. pułku piechoty, zaś w czasie insurekcji kościuszkowskiej kierował lazaretami w Pałacu Radziwiłłowskim i Szpitalu Ujazdowskim. Po upadku insurekcji kościuszkowskiej wyjechał do Włoch, gdzie w latach 1797–1798 został lekarzem w Legionach Polskich. W 1807 roku objął stanowisko naczelnego lekarza w dwóch dużych lazaretach wojskowych w okolicach Płocka: w Tokarach i Dobrzykowie¹⁵. Późną jesienią 1809 roku objął katedrę historii naturalnej w nowo

powstałej Szkole Medycznej w Warszawie. Dla potrzeb nauczania biologii w 1811 roku urządził ogród botaniczny, który następnie został włączony w teren Uniwersytetu Warszawskiego. W 1817 roku objął na tymże uniwersytecie dodatkowo jeszcze Katedrę Mineralogii. Zmarł 17 października 1830 roku w Warszawie. Spoczął wraz z żoną na cmentarzu ewangelickim w Warszawie¹⁶. Kamień nagrobny zachował się, niestety łupem złodziei padły metalowe wkładek litery, dlatego napis, zresztą niezbyt czytelny, stanowi jedynie ślady po nich.

6. Jan Karol Kühnel – wyraźnie napisał tak, ale swojej deklaracji nie parafował podpisem.

Tu danych biograficznych jest niestety bardzo mało. Pochodził z Berlina, gdzie urodził się w 1770 roku, przy czym Stanisław Kościński wspomina, iż *przybył do Warszawy z wojskiem pruskim ok. 1796, od roku 1813 był członkiem komisji nadzorczej lazaretów ks. warszawskiego*¹⁷. Ponadto pełnił obowiązki *naczelnika i urzędnika zdrowia dywizji pierwszej*¹⁸ wojsk Księstwa Warszawskiego. W 1813 roku wraz z oddziałami polskimi przebywał

HISTORIA

na terenie Saksonii. Po zakończeniu działań zbrojnych w 1814–1815 roku powrócił do Warszawy, po czym otworzył jeden z pierwszych ogólnodostępnych gabinetów lekarskich w tym mieście¹⁹. Zmarł 23 stycznia 1836 roku w Warszawie. Został pochowany na cmentarzu ewangelickim przy ul. Młynarskiej. Monumentalny grobowiec z popiersiem dłuta Jakuba Tatarkiewicza²⁰ zachował się, ale wymaga renowacji.

7. Stanisław Przysański – na dokumencie, nim złożył swój podpis, zaznaczył: *czytałem i chętnie przystępuję*.

Kolejna z postaci, o której danych nie zachowało się zbyt wiele. Urodził się w 1785 roku w Grudusku. Studiował w Instytucie Medyko-Chirurgicznym w Berlinie, zaś doktorat z chirurgii uzyskał w 1819 roku na Uniwersytecie Warszawskim. W czasach Księstwa Warszawskiego był lekarzem od 1808 roku w wojskowym lazarecie²¹ mieszczącym się w koszarach sapieżyńskich. Za udział w kampanii 1809 roku został uhonorowany krzyżem *Virtuti Militari*. W Królestwie Polskim działał w administracji, a następnie był sztabslekarzem początkowo w pułku piechoty, zaś od 1816 roku strzelców konnych gwardii. W latach 1817–1828 pracował w Szpitalu Ujazdowskim, a ponadto od 1824 roku prowadził zajęcia w szkole dla felczerów wojskowych, gdzie dawał wykłady z zakresu anatomii. W 1828 roku został mianowany naczelnym lekarzem dywizji gwardii. Po roku 1833 wyjechał do Szczecbrzeszyna, a następnie do Krasnegostawu, gdzie zmarł 18 kwietnia 1852 roku.

8. Karol Stackebrandt – nakreślił: *mit vielen Vergnügen Tritt bei, czyli z przyjemnością dołączam*, i następnie się podpisał.

Pochodził z Wrocławia. Studiował w Jenie i w Berlinie, gdzie uzyskał tytuł doktora medycyny. Od 1810 roku był lekarzem w pułku artylerii konnej. Za kampanię w 1812 roku uhonorowany orderem *Virtuti Militari*. W czasach Królestwa Polskiego początkowo pracował w pułku ułanów, a następnie w latach 1827–1830 w korpusie artylerii i inżynierów oraz w dywizji piechoty. Od 1832 roku do śmierci kierował Szpitalem Ujazdowskim. Zmarł 9 marca 1855 roku i pochowany został na cmen-

tarzu ewangelickim przy ul. Młynarskiej w Warszawie. Obecnie miejsce grobu jest niemożliwe do ustalenia²².

9. Jan Stummer – prócz złożenia podpisu zaznaczył jeszcze: *chętnie przystępuję*.

Kolejny z „ojców założycieli” Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego urodził się w 1784 roku w Krakowie, gdzie również studiował i w 1808 roku uzyskał stopień doktora medycyny. Z wojskiem związany był od 1808–1809 roku, zaś od 20 maja 1809 pracował jako lekarz w lazarecie polowym podczas oblężenia Sandomierza. 30 grudnia 1809 podał się do dymisji i powrócił do kariery akademickiej. Przez pewien czas pełnił obowiązki kierownika Katedry Anatomii w Akademii Krakowskiej. Ponownie wstąpił do armii 4 marca 1813 roku – w początkowym okresie został mianowany lekarzem dywizyjnym, a następnie naczelnym lekarzem korpusu. W Królestwie Polskim pełnił od 1815 roku tę samą funkcję, z przerwą w latach 1818–20, gdy prowadził wykłady oraz specjalne seminaria z anatomii na Uniwersytecie Warszawskim. W 1831 roku podał się do dymisji i w początkach marca wyjechał do Krakowa²³. Powrócił ok. 1832 roku i pełnił obowiązki początkowo w Komitecie, a następnie w Radzie Lekarskiej Królestwa Polskiego, której członkiem etatowym był od 1838 roku. W 1845 roku przeszedł na emeryturę. Zmarł 15 sierpnia 1845 roku w Warszawie i został pochowany na starych Powązkach. Potężny grobowiec rodzinny zachował się w dość dobrym stanie.

10. Fryderyk Gottlieb Szwencki – zaznaczył na wstępie: *Mit Vergnügen trete ich dieser Gesellschaft bey, czyli z przyjemnością dołączam do tej inicjatywy*, po czym uwierzył swoim podpisem.

Urodził się w 1783 roku w Guben nad Nysą Łużycką, zaś studia medyczne rozpoczął w Dreźnie. Początkowo związany z armią saską, po otrzymaniu dymisji dnia 29 sierpnia 1811 roku został *urzędnikiem zdrowia I klasy* w 2. pułku piechoty Księstwa Warszawskiego. Brał udział w kampanii moskiewskiej, m.in. pracując w lazaretach w Smoleńsku²⁴. Z wyjątkowym poświęceniem w czasie batalii pod

Lipskiem spieszył z pomocą rannym bezpośrednio na linii walk²⁵. Pozostał w mieście w pierwszym, najtrudniejszym okresie po ustaniu działań zbrojnych i jego nazwisko, w zapisie fonetycznym, jako jednego z bardziej czynnych chirurgów wspomina dokument powstały w październiku 1813 roku²⁶. Później zgłosił się samorzutnie, o czym wspomina Stanisław Kościński²⁷, do lazaretu mieszczącego się w Halle, gdzie pod okiem prof. Meckela²⁸ pracował aż do 1815 roku. Doświadczenia zawodowe zebrał w pracy „*De aneurismatis structura*”, która 24 marca 1815 roku przyniosła mu stopień doktora medycyny i chirurgii²⁹. Za swoją odwagę i poświęcenie dla rannych odznaczony najpierw srebrnym, a następnie złotym krzyżem *Virtuti Militari*³⁰. W Królestwie Polskim początkowo był sztabslekarzem w pułku grenadierów gwardii, a następnie pełnił obowiązki lekarza dywizyjnego dywizji gwardii. Od 1828 roku wraz z Józefem Celińskim i wspomnianym już Stanisławem Przysańskim³¹ wszedł w skład ścisłego kierownictwa Szpitala Ujazdowskiego, zaś w 1831 roku był szefem lazaretów wojskowych w Warszawie. Po kapitulacji we wrześniu 1831 roku pozostał w mieście i, już jako cywil, w latach 1833–1838 zajmował stanowisko lekarza naczelnego Szpitala Ewangelickiego. Został też członkiem honorowym Rady Lekarskiej Królestwa Polskiego. Podobnie jak Jan Karol Kühnel prowadził w Warszawie gabinet lekarski przeznaczony dla wszystkich. Zmarł w Warszawie 27 marca 1860 roku, a pochowany został na cmentarzu ewangelickim. Pomimo danych Eugeniusza Szulca³² o miejscu lokalizacji grobowca jest ono praktycznie nie do ustalenia.

11. Wilhelm Wallburg (Wahlburg) – przy swoim akcesie napisał: *mit Mit vollkommen Vergnügen trete ich einem Vereine bey, der das wissenschaftlichen zum allgemeinen bestern zu verbreiten zum Zwecke hat, czyli z całą przyjemnością przyłączam się do stowarzyszenia, którego celem jest rozpowszechnianie wiedzy naukowej dla najlepszych*, dodając jeszcze sentencję w języku łacińskim: *res unita prosperat et propagat mentem*.

O tej postaci znów wiemy bardzo niewiele. Urodził się w 1759 roku. Studiował

w Pradze i Budapeszcie, a według Stanisława Kościńskiego również w Wiedniu³³, zaś doktorat medycyny i chirurgii otrzymał w 1803 roku w Akademii Krakowskiej, gdzie początkowo prowadził również wykłady dla przygotowujących się do egzaminu magistra chirurgii pod okiem Rafała Józefa Czerwiakowskiego. W 1812 roku pracował w armii Księstwa Warszawskiego i za swoje czyny odznaczony został złotym krzyżem *Virtuti Militari*. Po 1815 roku podał się do dymisji, zaś od 1818 roku był wykładowcą położnictwa na Uniwersytecie Warszawskim oraz kierował Instytutem Położnictwa mieszczącym się przy ul. Jezuickiej³⁴. Zmarł w Warszawie w 1823 roku. Miejsce pochówku niestety nie jest znane.

12. Jan Fryderyk August Wernery

– zaznaczył *sehr gern*, czyli *bardzo chętnie*.

To ostatni z medyków wojskowych, którzy jako pierwsi podpisali akces do Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego. Urodził się w Wanzleben pod Magdeburgiem. Związany z wojskiem Księstwa Warszawskiego już w 1806 roku. Za swoje męstwo został odznaczony złotym krzyżem *Virtuti Militari*. W Królestwie Polskim był lekarzem w szkole aplikacyjnej oraz w korpusie weteranów i inwalidów. Brał czynny udział w zwalczaniu epidemii cholery, jaka panowała w Warszawie w 1831 roku. Zmarł w wieku 71 lat. Pochowany na cmentarzu ewangelickim, przy czym choć Eugeniusz Szulc precyzuje miejsce pochówku³⁵, jest ono dziś trudne do ustalenia.

Na trzydziestu ośmiu lekarzy warszawskich, jakich nazwiska figurują na liście „ojców założycieli” Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, dwunastu medyków związanych z wojskiem to liczba bardzo duża. Pracowali także nad przygotowaniem statutu Towarzystwa, którego pierwszą wersję w języku polskim przygotowywał Andrzej Franciszek Dybek, zaś w niemieckim Karol Stackebrand. Swoje liczne uwagi zgłosili Ignacy Fijałkowski, a także Jan Stummer. Będąc już pełnoprawnymi członkami Towarzystwa, intensywnie włączali się w życie naukowe, wygłaszając referaty czy doniesienia. Szczególnie często głos zabierali Andrzej

Franciszek Dybek, Ignacy Fijałkowski oraz Jan Fryderyk August Wernery, który zajmował się przede wszystkim tematami związanymi z chirurgią³⁶, lecz po zapoznaniu się z porządkiem obrad kolejnych posiedzeń, jakie cytuje w swojej monografii Józef Peszke³⁷, wyraźnie widać, że sekundował im Franciszek Ksawery Baldauf.

Wszyscy posiadali jak na owe czasy bardzo wysokie kwalifikacje i doskonałe przygotowanie zawodowe. Siedmiu miało doktoraty medycyny i chirurgii, dwóch spośród nich doktorat z chirurgii i magisterium medycyny, zaś trzech doktorat chirurgii³⁸.

Za swoje zasługi w niesieniu pomocy rannym, często z narażeniem własnego życia, zostali uhonorowani, o czym było już wspomniane, odznaczeniami wojskowymi.

Nie bez znaczenia będzie również wspomnieć, iż pięciu spośród nich było czynnymi wykładowcami najpierw Szkoły Medycznej, a następnie fakultetu medycznego na Uniwersytecie Warszawskim, zaś Andrzej Franciszek Dybek pełnił nawet funkcję dziekana.

Śmiało więc można napisać, że medycy w mundurach stanowili elitę społeczeństwa Warszawy pierwszej połowy XIX wieku. ■

Przypisy:

- ¹ „Stulecie Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego 1820–1920. Dzieje Towarzystwa część I napisał Józef Peszke”, Nakł. Tow. Lek. Warszawskiego, Warszawa 1931, s. 33 przypis.
- ² Tamże, s. 37.
- ³ M.J. Turos, „Lekarz Legionów, Legii Nadwiślańskiej, wojska Królestwa Polskiego i warszawskiej biedoty. Franciszek Ksawery Baldauf”, w: „Skalpel” 2020, 4:12-15.
- ⁴ „Stulecie Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego 1820–1920. Dzieje Towarzystwa część I napisał Józef Peszke”... – s. 37.
- ⁵ P. Girsztowt, „Andrzej Franciszek Ksawery Dybek”, w: „Tygodnik Ilustrowany” nr 282, t. XI, Warszawa 18 lutego 1865, s. 2.
- ⁶ Z. Lech, Karol Eichler „Bieg życia mój” Nieznany pamiętnik farmaceuty Księstwa Warszawskiego i Królestwa Kongresowego. Część I kampania 1812”, w: „Arch. Hist. Med.” 1978, XLI, s. 114 i nast.
- ⁷ W. Piotrowski, „Andrzej Dybek”, w: „Polski Merkurusz Lekarski” 1997: t. III, nr 15, s. 151.
- ⁸ J. Peszke, „Dr med. A. F. Ks. Dybek”, w: Album biograficzny zasłużonych Polaków i Polek wieku XIX, Warszawa 1901, s. 53.
- ⁹ Fr. Giedroyc, „Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim”, Departament Sanitarny, Warszawa 1927, s. 401.
- ¹⁰ I. Fijałkowski, „Rozprawa Ignacego Fijałkowskiego [...] na zapytanie Towarzystwa Królewskiego

– Warszawskiego Przyjaciół Nauk ogłoszone na posiedzeniu publicznym tegoż Towarzystwa dnia 30 kwietnia 1814 roku w osnowie następującej: Towarzystwo wyznacza nagrodę ... Pisarzowi, który najdokładniejszą poda instrukcją, ułożoną w sposobie najstosowniejszym do pojęcia ludu, mającą za cel oświecić mieszkańców kraiu w tém, czego się strzedz i co czynić we wszelkich względach mają, dla zapobieżnia uszkodzeniu zdrowia i życia”, w: Druk. X Piarów, Warszawa 1819.

¹¹ St. Kościński, „Słownik lekarzów polskich”, nakładem autora, Warszawa 1883, s. 156.

¹² Fr. Giedroyc, „Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim...” – s. 416.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ T. Srogosz, „Lazarety główne na zapleczu działań armii francuskiej i polskiej w 1807 r.”, w: „Medycyna Nowożytna. Studia nad Historią (Kulturą) Medycyną” 2000, t. 7, zes. 2.

¹⁶ E. Szulc, „Cmentarze ewangelickie w Warszawie”, KAW, Warszawa 1989, s. 95.

¹⁷ St. Kościński, „Słownik lekarzów polskich...” – s. 253.

¹⁸ „Przepisy lekarstw dla Szpitalów Wojska Polskiego. Dzieło tłumaczone z języka francuskiego...” w Warszawie roku 1810. Nr inw. Bibl. Nar. I 481.841.

¹⁹ E. Szulc, „Cmentarze ewangelickie w Warszawie...” – s. 98.

²⁰ „Cmentarze ewangelickie w Warszawie”. Przewodnik praktyczny. Wyd. Foto-Art. Print, Warszawa br. r. wyd. s. 111.

²¹ Fr. Giedroyc, „Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim...” – s. 491.

²² E. Szulc, „Cmentarze ewangelickie w Warszawie...” – s. 174.

²³ Tamże.

²⁴ S. Peszke, „Mój pobyt w niewoli rosyjskiej w 1812 roku”, Gebethner i Wolff, Warszawa 1913, s. 5.

²⁵ „Pamiętnik generała Józefa Szymanowskiego”, Lwów 1898, s. 106.

²⁶ R. Nauman, „Völkerschlacht bei Leipzig”, Leipzig F.D. Weigel, 1863, s. 431.

²⁷ St. Kościński, „Słownik lekarzów polskich...” – s. 504.

²⁸ „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”, serya II, t. XIII, Warszawa 1857, s. 9.

²⁹ Tamże.

³⁰ „Rocznik Wojskowy Królestwa Polskiego na rok 1830” w Warszawie, w: Litogr. Sztabu Kwatern. G. Wojska, br. r. wyd. s. 212.

³¹ Tamże.

³² E. Szulc, „Lekarze pochowani na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Warszawie”, w: „Arch. Hist. i Fil. Medycyny” 1989, 52, 1, s. 138 i E. Szulc, „Cmentarze ewangelickie w Warszawie...” – s. 52-53.

³³ St. Kościński, „Słownik lekarzów polskich...”.

³⁴ H. Bojczuk, „Niemieckojęzyczni lekarze warszawscy założyciele i organizatorzy TLW...” – s. 133.

³⁵ E. Szulc, „Lekarze pochowani na cmentarzu ewangelicko-augsburskim w Warszawie...” – s. 139.

³⁶ H. Bojczuk, Niemieckojęzyczni lekarze warszawscy założyciele i organizatorzy TLW, w: „Pamiętnik Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego”, t. CXLII, nr 10, 2006, s. 134.

³⁷ „Stulecie Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego 1820–1920. Dzieje Towarzystwa część I napisał Józef Peszke”...

³⁸ „Lista osób leczonych i lekarstwami trudniących się w Królestwie Polskim w roku 1820” br. m. i. r. wyd.